

2. Перадумовы фарміравання нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа

Нацыянальная самасвядомасць з'яўляецца важным кампанентам сучаснай духоўнай культуры беларускага народа. Гэтак жа, як і сама беларуская культура, яна не можа быць адэкватна зразумета па-за гісторыяй свайго станаўлення, шматвяковага і складанага працэсу фарміравання, абумоўленага шматстайнымі эканамічнымі, этнасацыяльнымі, палітычнымі, рэлігійнымі, духоўна-культурнымі фактарамі, псіхалогіяй народа. Вытокі нацыянальнай беларускай самасвядомасці ўзыходзяць да эпохі Кіеўскай Русі, калі ў духоўнай культуры, грамадскай свядомасці заходніх земляў і княстваў, у першую чаргу Полацкага, складаліся яе перадумовы, спецыфічныя рэгіянальна-тэрытарыяльныя, палітычныя і духоўна-культурныя ўяўленні, што пераканаўча даказана ў даследаваннях А. С. Майхровіча і В. Б. Евароўскага [Майхровнч 1992; Майхровнч 1997; Еворовскнй 1996а]. Спецыфіка гэтая прагрэсіруе пасля стварэння інтэграванай беларуска-ўкраінска-літоўскай дзяржавы – Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, г. зн. у перыяд, калі ідзе інтэнсіўны працэс фарміравання беларускай народнасці і яе культуры.

Вытокі этнічных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ў эпоху ранняга Сярэднявечча звязаныя з гісторыяй племянных саюзаў і этнапалітычных супольнасцей: палачан-крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, часткова – валынян, драўлян, севяран, балтаў. Самасвядомасць этнасацыяльных утварэнняў дадзенай эпохі выяўлялася ва ўсведамленні агульнасці паходжання, мовы, тэрыторыі, светапогляду, ладу жыцця, звычаяў і абрадаў [Этнаграфія Беларусі 1989:548]. Самаідэнтыфікацыя протабеларускіх этнічных супольнасцей фіксуецца ў агульным для ўсходніх славян помніку – «Аповесці мінулых гадоў». Першапачатковыя назвы вызначаліся месцам рассялення плямёнаў (дрыгавічы – жыхары балот: «седоша межю Прыпетью і Двіною і нарекошася дреговичи»; палачане – ад ракі Палоты: «речьки ради, яже втечеть въ Двину, именемъ Полота, от сея прозвашася полочане») або былі звязаныя з імёнамі міфічных продкаў: «и приседьша седоста Радим на Съюю, и прозвашася радимичи», «Турове, от него же и туровци прозвашася» [Повесть временных лет 1:11, 14, 54; Этнаграфія Беларусі 1989:551].

Адмысловае месца ў гісторыі беларускага народа, яго сама-свядомасці займае перыяд Кіеўскай Русі, калі фарміраваліся са-

цыяльная структура феадальнага грамадства, яго дзяржаўнасць, культура, светапогляд, паўсталі гарады, прававыя нормы, літаратурная мова. Духоўная культура гэтага перыяду з'яўляецца агульным здабыткам беларускага, украінскага і рускага народаў [Оршиш 1988:35]. Гэты час звязаў усходніх славян, а на паўночным захадзе – і літоўцаў агульнасцю палітычнага, культурнага, рэлігійнага жыцця, спрыяў «з'яўленню і ўмацаванню паняццяў еднасці Русі» [Мавроднн 1978:133] і адначасова «даў магчымасць выспець і вырасці ў Украіне, і Беларусі, і Вялікаросіі» [Греков 1953:11], і Літве.

Важным этна- і культураўтваральным, кансалідуючым фактарам для ўсіх усходніх славян стала распаўсюджванне хрысціянства [Загарульскі 1998:118, 235–236; Загорульскнй 1997]. Гэта выразна адлюстравана ў выбітным творы старажытнарускай філасофскай думкі – «Слове аб законе і міласці» мітрапаліта Іларыёна. У «Слове...» сцвярджаецца роўнасць «народа рускага» сярод іншых хрысціянска-цывілізаваных народаў. Яно прасякнутае верай у росквіт, вялікую будучыню «рускай зямлі», што звязвалася філосафам са сцвярджаннем хрысціянства [Иларнон 1994:73–106]. У «Слове...» нараўне з паняццямі «Руская зямля» як адзіная дзяржава ўсходніх славян і «рускія людзі» як адзінае насельніцтва гэтай дзяржавы ўпершыню выразна фармулюецца паданне аб «рускіх» як аб адмысловай асобнай супольнасці [Рогов, Флоря 1982:111]. Важную кансалідуючую і культураўтваральную ролю хрысціянства, з якім на Русь прыходзяць пісьменнасць, кнігі, новы светапогляд, прызнае «Аповесць мінулых гадоў».

Нараўне з сацыяльна-эканамічнымі, палітычнымі, культурнымі, моўнымі і іншымі працэсамі кансалідацыі (што запаволіліся ў XII і зніклі ў XIII ст.) на тэрыторыі Кіеўскай Русі дзейнічалі і процілеглыя тэндэнцыі – зараджэння і развіцця рэгіянальна-этнічных адметнасцей і спецыфікі. Працэс дыферэнцыяцыі актывізаваўся з другой паловы XI–XIII ст. Утвараюцца і палітычна мацнеюць Полацкае, Наваградскае, Тураўскае, Пінскае, Смаленскае, Чарнігаўскае, Кіеўскае, Уладзіміра-Валынскае княствы. У 1128 г. у Лаўрэнцьеўскім летапісе ўпершыню сустракаецца назва «Полацкая (Полотская) зямля» [ПСРЛ 1:299]. Субэтнасы, якія групуюцца вакол палітычных цэнтраў, здабываюць уласную, адносна незалежную самасвядомасць [Роголев 1994:49]. Элементы такога роду самасвядомасці фіксуюцца ў помніках летапісання, «дзе адлюстраваны даволі складаныя адносіны паміж Кіевам, Полацкам,

Наваградкам, а таксама іншымі беларускімі землямі» [Падокшын 1990а:237]. Полацкае княства дзякуючы больш дынамічнаму сацыяльна-эканамічнаму развіццю і ва ўмовах фактычнага выпадзення дынастычнай лініі полацкіх князёў з сістэмы агульнарускага спадкавання прастола адным з першых уступіла на шлях самастойнасці, на доўга стаўшы асноўным палітычным сапернікам Кіева. «Дзяржаваю ў стане першапачатковага развіцця» называе Полацк С. В. Тарасаў. Дадзены факт, лічыць ён, тлумачыць барацьбу Ноўгарада і Кіева за прыярытэт у саюзе з Полацкам, саперніцтва Яраполка і Уладзіміра ў іх сватаўстве да Рагнеды (980 г.) [Тарасаў 1992:39]. У якасці паказчыка росту палітычнай і духоўна-культурнай незалежнасці Полацкай зямлі, дэманстрацыяй яе прэтэнзій на асаблівае месца ў «Рускай зямлі» варта разглядаць узвядзенне ў Полацку храма Сафіі Прамудрай, роўнага па велічнасці Сафіійскім саборам у Кіеве і Ноўгарадзе.

Барацьба за палітычную перавагу з князямі іншых «рускіх земляў» становіцца асноўным зместам палітычнай гісторыі Полаччыны [Алексеев 1966:237–292; Ермаловіч 1989:10–13; Штыхаў 1993:31–32]. Такага роду паводзіны былі ўласцівы і іншым беларускім княствам. Найбольшы напал барацьбы паміж князямі звязаны з імем Усяслава Брачыславіча, які здзейсніў паходы на Пскоў, Ноўгарад, Смаленск (1065, 1066, 1078 гг.), у адказ на якія Яраславічы хадзілі на Полацкае княства (1067, 1069, 1078, 1085 гг.) [Ермаловіч 1990:112–144; Загарульскі 1998:62–69]. Перамога цэнтрабежных тэндэнцый, барацьба за самастойнасць мясцовых княстваў спрыялі ўсведамленню сваёй тэрытарыяльна-палітычнай і духоўнай адметнасці, заклалі перадумовы ідэі дзяржаўнага суверэнітэту.

Важна адзначыць, што барацьба паміж князямі, гэтак характэрная для другой паловы XI – першай паловы XIII ст., не павінна абсалютызавацца. Княжыя ўсобіцы зусім не азначалі імкнення да канчатковага адасаблення ад астатняй Русі. Часам яны мелі мэту ўзначаліць «агульнарускі (агульнаўсходнеславянскі) працэс». Барацьбу Полацка з Кіева-Чарнігаўскай кааліцыяй А. Ф. Рогалеў лічыць «змаганнем за Русь», а не за поўную незалежнасць ад Кіева. Ідэя палітычнага першыинства ва ўладанні ўсёй Руссю ляжала і ў аснове доўгага супрацьстаяння Вялікага княства Літоўскага і Вялікага княства Маскоўскага [Рогалев 1994:49]. Полацкая зямля, па меркаванні Л. В. Аляксеева, нягледзячы на рысы адасабленасці, «ніколі не парывала эканамічных і культурных сувязей з Кіёўскай Руссю», а этнічная самасвядомасць насельніцтва По-

лаччыны трывала імкнулася да земляў усёй Русі, з якімі яе звязвалі агульнасць тэрыторыі, эканамічнага жыцця, мовы і культуры [Алексеев 1966:291]. Не перабольшваць «сепаратызм» Полацкага княства прапаноўваюць Э. М. Загарульскі [Загарульскі 1998:119–123], В. Л. Насевіч [Насевіч 1993:11–12] і інш.

Нягледзячы на ўсе супярэчнасці паміж князямі, землямі і ўдзеламаі Старажытнарускай дзяржавы, у этнічнай самасвядомасці жыла ідэя агульнасці, еднасці Русі. Заўважым у сувязі з гэтым, што згаданы Усяслаў Полацкі не быў чужым для кіеўлян, якія ў 1068 г. вызвалілі яго з вязніцы і «прославіша... среде двора княжа» [Повесть временных лет 1:115]. Займаючы кіеўскі пасад (1068–1069 гг.), ён «людем судяше, князем грады рядяше» [Слово о полку Игореве 1985:45], у «агульнарускіх» мэтах здзейсніў паход у Тмутаракань [Рыбаков 1963:95, 97; Слово о полку Игореве 1985:45]. Раней, у 1060 г., Усяслаў з кіеўскім, чарнігаўскім і пераяслаўскім князямі хадзіў на стэпавікоў – «торкаў» [Повесть временных лет 1:109]. Па здагадцы Б. А. Рыбакова, знакамты полацкі князь паслужыў прататыпам герояў кіеўскіх і іншых былінных цыклаў аб «рускіх» волатах [Рыбаков 1963:91–98, 355].

Паказчыкам этнічнай самасвядомасці ўсходнеславянскага суперэтнасу служаць вельмі шырока ўжываныя ва ўсім комплексе старажытнарускай літаратуры паняцці «Русь», «Руская зямля», «русічы», «русы», «русіны», «росы» і г. д. «В лето 6360 (852)... нача ся прозывать Руска земля» [Повесть временных лет 1:17]. Слова «Русь», «русская земля», «рускі» ўжываюцца ў «Аповесці мінулых гадоў» больш за 270 разоў, прычым у пераважнай большасці выпадкаў яны належаць да ўсіх усходнеславянскіх плямён і субэтнасаў або да іх земляў [Повесть временных лет 2:239]. Варта адзначыць, што паходжанне гэтых паняццяў не звязана з паўночна-ўсходняй Руссю. Першапачаткова яны паўсталі каля IX ст. у Сярэднім Падняпроўі, рэгіёне Кіеў – Чарнігаў – Пераяслаўль. Па меры пашырэння валадарстваў Кіеўскай Русі яны распаўсюджваюцца на ўвесь усходнеславянскі тэрытарыяльна-этнічны масіў [Дзмітрачкоў 1992:16; Загарульскі 1998:56–58, 222–223; Любавскі 1915:22; Мавродні 1971:182; Насонов 1951:28–33; Пнліпенко 1991:47–53]. Так, пад 907 г. «Аповесць мінулых гадоў» называе «рускім горадам» «Полотск» [Повесть временных лет 1 1950:221]. «Слова пра паход Ігаравы» ўсіх, хто загінуў на Нямізе ў 1067 г., у тым ліку і дружыну Усяслава Полацкага (Чарадзея), лічыць «рускімі сынамі»: «Немнзе кровави брезе не бологом бяхуть посеяни – посея-

ни костью рускихъ сыновъ» [Слово о полку Игореве 1985: 45]. Складальнікі «Сказа пра Барыса і Глеба» разглядаюць першых усходнеславянскіх святых як «зямлі Рускай забралы» [Анталогія даўняй беларускай літаратуры 2005:82]. У каноне К. Тураўскага «Успение преподобныя княгини Ольги, бабы Владимиря» «Русь» паўстае як сукупнасць усходнеславянскіх земляў («рустии вси конци»), якія належаць «Рускому языку» і визнаюць Хрыста з часоў «Ольги богомудрыя, матери князей русских» і «князя Владимира... просвещешаго землю Русску» [Мельнікаў 1997:299–305]. Дамова Смаленска з Рыгай (1229 г.) называе «русінамі» жыхароў Смаленска, Полацка, Віцебска – «Рускай зямлі» [Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах 1936:30–33]. Полацкія граматы 1264–1265 г. заяўляюць, што «Руськая земля словет Полочская», а «Полотеск Видьбеск одно есть» [Белоруссия в эпоху феодализма 1959:74–75]. Пры гэтым у XII ст. з этнанамізацыі выцяснююцца ўсе ранейшыя племянныя назовы. Апошняя згадка аб дрыгавічах належыць да 1149 г., аб крывічах – да 1162 г., аб радзімічах – да 1169 г.

Нягледзячы на прагрэсіруючую дэцэнтралізацыю Кіеўскай Русі ў XII–XIII стст., назва «Русь» захавалася амаль за ўсімі ўсходнеславянскімі землямі. У гэты ж перыяд лакальна-тэрытарыяльныя зямляцкія, гарадскія этніконы («палачане», «тураўцы», «смаляне», «валыняне», «віцебляне», «берасцяне», «меняне» і г. д.) аб'ядноўваліся агульным этнонімам «русы» («русічы», «русские», «русіны», «русь») [Этнаграфія беларусаў 1989:52–53]. «Рускія людзі» і т. п. выразы з'яўляліся асноўнай саманазвай (эндаэтнонімам) усходнеславянскага насельніцтва ВКЛ. Усведамленне прыналежнасці да «Русі», «Рускай зямлі», «рускай веры», «рускай мовы», выкарыстанне гэтых і падобных да іх паняццяў фіксуецца ў помніках айчыннай грамадска-філасофскай, палітычнай, прававой думкі на працягу шэрагу наступных стагоддзяў, у тым ліку ў XV–XVII стст. [Галенчанка 1992; Марзалюк 2003:47–67; Старостенко 1999:27–33, 50–55].

Важнымі элементамі этнічнай ідэнтыфікацыі і самасвядомасці з'яўляюцца ўсведамленне адзінства паходжання, супольнасці інтэрэсаў, этнічных рыс. Гэтымі ідэямі прасякнутыя шматлікія помнікі фальклору [Мавродин 1971:139; Мирзоев 1978:15–116; Рыбаков 1963:9–154], летапісання, іншыя арыгінальныя творы старажытнарускай літаратуры. Патрыятычным зместам напоўненыя выбітныя помнікі гістарыясофіі – «Слова аб законе і міласці» мітрапаліта Іларыёна, «Аповесць мінулых гадоў», «Слова пра паход Ігара-

вы» [Старостенко 2001b:25–27]. Пасля распаду Кіеўскай Русі ідэалогія адзінства «Рускай зямлі», тэндэнцыя этнічнай кансалідацыі выявіліся ў стварэнні Вялікага княства Літоўскага, у ідэі культурна-гістарычнага сваяцтва і яднання ўсходнеславянскіх народаў.

Элементы нацыянальна-этнічнай самасвядомасці прысутнічаюць у жыццёвай літаратуры. Шэраг арыгінальных агіяграфій ствараецца ў Полацкай (Еўфрасінні Полацкай), Смаленскай (Аўрамія Смаленскага) і Тураўскай (Кірылы Тураўскага) землях. Пры ўсёй тэалагічнай скіраванасці гэтых твораў яны характарызуюцца патрыятычнай адухоўленасцю, усведамленнем дачынення да пэўнай зямлі і этнасацыяльнай агульнасці. Стварэнне ў Полацкім княстве свайго жыцця – важны паказчык і сведчанне яго палітычнай і культурнай суверэннасці [Майхровіч 1992:61, 69–70]. Для складальніка «Повести жития и преставления святых и блаженных и преподобных Еуфросинии» беларуская святая – «небопарный орел, попаривший от запада до востока, яко луча солнечнаа, просветивший землю Полотъскую». «Блажен сей ты, граде Полоцкый, – усклікае ў патрыятычным парыве аўтар, – ...Блажени людие, живущеи во граде том» [Кніга жыццй і хаджэнняў 1994:40–41]. «Радуйся, граде, тверд снабдим и храним десницею Вседержителя. Радуйся, пречистая дево Мати божия, иже град Смоленск всегда светло радуется о тебе... Радуйся, граде Смоленск, от всех находящихся зол избавляем молитвами пресвятых Богородицы...» – можна прачытаць у «Житии и терпении преподобного отца нашего Авраамия... Смоленскаго» [Кніга жыццй і хаджэнняў 1994:90]. У «Памяти иже в святых отца нашего Кирила, епископа Туровского» фіксуецца пераважна агульнаруская самасвядомасць: «...блаженный Кирил рождение и воспитание града Турова, в Рустей стране тако нарицаема... многа Божественнаа писаниа изволи славен бысть по всей стране той... И канон великий... сотвори... иже и доньне держат вернии рустии людие». Кірыла – «другий Златоуст, иже нам в Руси паче всех восиа... пресветлым учением своим конца (землі – В. С.) Руския просветив» [Кніга жыццй і хаджэнняў 1994:62–63].

Такім чынам, у палітычным і духоўна-культурным жыцці, самасвядомасці протабеларусаў прысутнічаюць дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі: інтэграцыі і дыферэнцыяцыі. Першая звязаная з імкненнем да захавання палітычнага адзінства «імперыі Рурывавічаў» і заснаваная на ідэі этнічнага, рэлігійнага, духоўна-культурнага сваяцтва і еднасці. Другая – з'яўляецца вынікам таго

ментальна-палітычнага адрознення, што паволі выпявала і развіталася, а ў рэшце рэшт абумовіла ўтварэнне новых – беларускай, украінскай, рускай – народнасцей са сваёй адметнай самасвядомасцю і новых дзяржаўна-тэрытарыяльных утварэнняў са сваім асаблівым сацыяльна-палітычным ладам.

Выключна важным перыядам у этнічнай гісторыі і станаўленні нацыянальнай самасвядомасці беларусаў сталі другая палова XIII – XV ст. У тэрытарыяльна-палітычных межах і духоўна-культурных умовах Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага здзяйснення працэс утварэння беларускай народнасці, складаюцца сацыяльна-эканамічныя, грамадска-палітычныя, культурныя, канфесійныя і іншыя перадумовы фарміравання новай грамадзянскай і этнічнай самасвядомасці.

Значнае ўздзеянне на гістарычны лёс народаў усходнеславянскага рэгіёна аказала татара-мангольскае нашэсце і ўсталяванне на тэрыторыі Усходняй Русі прыгнёту Залатой Арды. Ад мангольскага спусташэння ацалелі Полацка-Менскія і іншыя землі Беларусі: Чорная Русь (Наваградак, Слонім, Ваўкавыск), Гарадзенскія, Турава-Пінскія і Берасцейска-Драгічанскія землі [Пашуто 1959:375]. Неабходнасць процідзеяння вонкавай пагрозе (з боку татара-манголаў на ўсходзе і нямецкіх феодалаў на захадзе), а таксама істотныя ўнутраныя сацыяльна-эканамічныя і палітычныя акалічнасці абумовілі працэс інтэграцыі заходніх і паўднёвых земляў былой Кіеўскай Русі з землямі, населенымі літоўскімі плямёнамі, і стварэнне на гэтай аснове новай дзяржавы – ВКЛ.

На працягу другой паловы XIII – XIV ст. у склад ВКЛ шляхам дамоў, захопаў, шлюбных саюзаў увайшла значная частка земляў Кіеўскай Русі, населеных славянскім этнасам. Прычым беларускія тэрыторыі з’яўляліся ядром новага дзяржаўнага ўтварэння. Адным з вынікаў з’явілася ўзнікненне адзінай і цэласнай этнічнай тэрыторыі беларусаў [Этнаграфія беларусаў 1989:61]. Тэрытарыяльная акрэсленасць кансалідуе этнас, стымулюе развіццё культуры. Паўставанне ВКЛ як тэрытарыяльна-дзяржаўнага ўтварэння працякала ў складаных знешнепалітычных умовах. На працягу ўсёй сваёй гісторыі ВКЛ прыходзілася адстойваць сваю тэрытарыяльную цэласнасць (агрэсія Ордэна і Арды, экспансія Польшчы і Масквы), палітычную і духоўна-культурную незалежнасць, што спрыяла росту нацыянальна-грамадзянскай самасвядомасці.

Развіццё Беларусі і Украіны, з аднаго боку, Расіі – з іншага, з канца XIII ст. адбываецца ў розных сацыякультурных умовах.

Узнікае, па выразе В. Б. Евароўскага, феномен «своеасаблівага цывілізацыйнага разлому» [Еворовскі 1996b:104]. Паўночна-Заходнія землі Кіеўскай Русі (Полацкая, Смаленская, Наўгародская, Пскоўская і інш.), як вядома, валодалі пэўнай доляй палітычнай самастойнасці, мелі атрыбуты суверэнных дзяржаў. У той час, як тэрыторыі, якія ўвайшлі ў склад Маскоўскай дзяржавы, згубілі свае вольнасці, сталі безаблічнымі адміністрацыйнымі адзінкамі, то ў ВКЛ, наадварот, атрымлівае значнае развіццё мясцовае самакіраванне, «прасякнутае аўтанамічнымі тэндэнцыямі» [Карскі 1921:5]. Гэта тлумачыцца той акалічнасцю, што ўзнікненне ВКЛ як дзяржавы з'явілася ў значнай ступені вынікам кампрамісу паміж літоўскай шляхтай і мясцовым усходнеславянскім баярствам пры падтрымцы гараджан [Думін 1991:83]. Адносіны паміж цэнтрам і асобнымі рэгіёнамі (Полацкія, Віцебскія землі, Мсціслаўскае і іншыя княствы) насілі дамоўны характар, будаваліся з улікам іх гістарычнай і этнічнай спецыфікі і традыцый.

Адносная палітычная незалежнасць, спецыфічная прававая сістэма былі ўласцівыя ў XV–XVI стст. Полацкай зямлі, што неаднаразова сцвярджалася велікакняжацкімі граматамі. Палачане мелі права на самастойную знешнепалітычную дзейнасць, вырашалі важныя пытанні мясцовага жыцця. З іх згоды прызначаўся полацкі ваявода: «а который будет воевода наш нелюб им, ино нам им воеводу иного дати по их воли» [Франціск Скоріна і яго час 1990:468–469]. Прынцып «даўніны не рухаць» знаходзіў адлюстраванне не толькі ў палітычным, але і ў культурным, канфесійным жыцці грамадства. На «рускіх» землях ВКЛ, па меркаванні М. К. Любаўскага, у большай ступені, чым у Маскоўскай дзяржаве, захаваліся традыцыі Кіеўскай Русі. Гэта была «спрадвечная Русь, якая існавала на старым караню, павольна эвалюцыянавала, але не зрывалася са сваіх жыццёвых асноў» [Любавскі 1915:1; Падокшы 2003:42–54].

Розныя гістарычныя ўмовы развіцця ВКЛ і Вялікага княства Маскоўскага мелі сваім вынікам сцвярджанне істотна адрозных адзін ад другога сацыяльна-палітычных сістэм і менталітэтаў. У Вялікім княстве Літоўскім паволі сцвярджаецца адносна ліберальная палітычная сістэма, рэлігійна-канфесійны плюралізм. Руская ж дзяржава, прымушаная змагацца за выжыванне з бязлітасным мангольскім прыгнётам, устала на шлях цвёрдай цэнтралізацыі ўсіх бакоў грамадскага жыцця [Кояловіч 1865:LXXII]. У Расіі ўсталяваўся, адзначаў В. В. Ключоўскі, «цяглавы, неправавы

характар унутранага кіравання» і «вярхоўная ўлада з нявызначанай, г. зн. неабмежаванай прасторай дзеяння» [Ключевский 1957:396–397]. Гэта адзначалі тыя іншаземцы, якія бывалі пры двары цароў у XVI ст. і нярэдка супрацьпастаўлялі дэспатызм і жорсткасць парадкаў «Масковіі» лібералізму ўнутрыпалітычнай сітуацыі ВКЛ [Россия XV–XVII вв. глазами иностранцев 1986:51, 53, 122].

У першай палове XVI ст. канчаткова сфарміраваўся дзяржаўны лад ВКЛ (Статуты 1529 і 1566 гг.): на чале дзяржавы – вялікі князь; дзейнічала рада, пераўтвораная на мяжы XV–XVI стст. у вышэйшы орган улады. З XV ст. у паседжаннях рады ўдзельнічалі мясцовыя феодалы. Далей права ўдзельнічаць у мясцовых (павятовых) сейміках, дзе абіраліся паслы на агульны (вальны) сейм, атрымала шляхта. На сеймах, скліканне якіх з 1565–1566 гг. стала абавязковым, вырашаліся найбольш важныя пытанні дзяржаўнага жыцця [Доўнар-Запольскі 1994:82–86]. Між тым першыя крокі ў кірунку да прававой феадальнай дзяржавы ў Маскоўскім княстве былі прадпрынятыя толькі ў канцы XVI – пачатку XVII ст. у перыяд Смутнага часу. Князь Васілій Шуйскі пры ўступленні на пасад у 1606 г. упершыню даў «крестоцедовальную запись», паабяцаўшы «всякого человека, не осудя истинным судом с бояры своими, смерти не предати» [Кобрин 1991:176–177]. Адною з ліберальных праяў у ВКЛ і Рэчы Паспалітай была традыцыя абрання вялікага князя і караля. Падобная практыка ў Маскоўскай дзяржаве была надзвычайнай: Барыс Гадуноў быў першым (1598 г.), а родапачынальнік дынастыі Раманавых Міхаіл Фёдаравіч (1613 г.) – апошнім царом, узведзеным на пасад Земскім саборам [Кобрин 1991:167, 183].

У ВКЛ на працягу доўгага часу дамінавала так званае звычайнае права. Яго нормы фіксаваліся ў граматах, прывілеях, статутах і іншых юрыдычных актах па меры пашырэння (прыкладна з сярэдзіны XV ст.) «пісанага права» [Юхо 1991:8–9]. Абавязковы характар мясцовых прававых звычаяў быў заканадаўча замацаваны прывілеям 1492 г. Аляксандра Казіміравіча [Юхо 1996:136]. У вялікакняжацкіх і каралеўскіх граматах гарантавалася захаванне даўніх звычаяў, пацвярджаліся старыя прывілеі. Формулы «по давнему», «водле привилеев предков наших», «над звыклый звычай», «новин некоторых не вводить», «по древним правам и обыкновению» з'яўляліся тыповымі для прававых актаў XV–XVII стст. [Белоруссия в эпоху феодализма 1959: № 112, 136, 137, 182; Уния в документах 1997: № 54 і інш.]. Апеляванне да даўніны ўласціва

ўсяму комплексу помнікаў прававой і грамадска-палітычнай думкі ВКЛ, якія дайшлі да нас. Спасылкі на старажытныя звычаі, імкненне захаваць традыцыі ў культуры, сацыяльных, палітычных і прававых адносінах могуць разглядацца элементамі сацыяльна-этнічнай самасвядомасці беларускага народа XIII–XVII стст., выразам яго канкрэтна-гістарычнага менталітэту.

Не толькі феодалы, але і гараджане ВКЛ паспяхова адстойвалі свае інтарэсы праз зварот да права і суда, у той час як у Маскоўскай дзяржаве ўсе без вынятка саслоўі – ад баяраў да сялян – разглядаліся як царскія «халопы», «сіроты» і маглі разлічваць толькі на «государеву милость» [Русско-белорусские связи 1963: № 5, 14, 22, 35, 37 і інш.]. У формуле «аз холоп твой», адзначаюць сучасныя расійскія даследчыкі, адлюстравана гісторыя станаўлення «дэспатычнага самадзяржаўя, станаўленне ўлады, якая не мела межаў» [Юрганов 1991:36]. Яе пік прыходзіцца на валадаранне Івана Васільевіча Грознага. Ідэал «маскоўскага Нерона», пісаў М. І. Кастамараў, складаўся з таго, каб «капрыз самаўладнага ўладара паставіць вышэй за усё: і агульнапрынятых маральных паняццяў, і ўсякіх чалавечых пачуццяў, і нават веры, якую ён сам вызнаваў» [Костомаров 1990:20, 25].

Перадумовай фарміравання нацыянальнай свядомасці ў XIV–XVII стст. з'яўлялася развіццё беларускіх гарадоў, станаўленне адносна дэмакратычнай палітычнай сістэмы гарадскога жыцця. У адносінах да гарадоў уладамі ВКЛ ажыццяўлялася палітыка палітычнага лібералізму, якая выявілася ў практыцы надання магдэбургскага права. У адпаведнасці з ім гарадское насельніцтва вызвалялася ад феадальнай залежнасці, атрымлівала магчымасць больш вольна займацца рамяством і гандлем, мець органы самакіравання – магістрат, суд, нацыянальна-рэлігійныя арганізацыі. Права самакіравання ў XIV – першай палове XVII ст. набылі найбольш значныя гарады і мястэчкі Беларусі: Вільня (1387), Бярэсце (1390), Гародня (1391), Слуцк (1441), Полацк (1498), Менск (1499), Магілёў (1577), Пінск (1581), Віцебск (1597), Мсціслаў (1634) і інш. [Беларуская энцыклапедыя 1996:24; Дзмітрачкоў 1997:48–54; Юхо 1996:137].

Самакіраванне не з'яўлялася цалкам новай з'явай у гісторыі гарадскога і грамадска-палітычнага жыцця беларускіх земляў. Яно вынікала са старажытных традыцый айчыннага гарадскога ладу. Вытокі мясцовага самакіравання ляжаць у вечавой сістэме, характэрнай для некаторых гарадоў Старажытнай Русі. Так, веча грала

значную ролю ў палітычным жыцці старажытнага Полацка. Яно вырашала пытанні вайны і міра, ажыццяўляла судаводства, запрашала і выганяла князёў, кантралявала іх дзейнасць. «Мужы», «старцы», «дзсятнікі», «старшыны» як органы ўлады ў Барысаве, Віцебску, Гародні, Магілёве, Мсціславе і іншых населеных пунктах згадваюцца ў крыніцах XIV – пачатку XVI ст. [Франциск Скоруна і яго время 1990:410].

Характэрны фрагмент, які датаваны 1263–1265 гг., змяшчаецца ў «Хроніцы Літоўскай і Жамойцкай» («Вывод и початок о Великом князстве Литовском и Жмойтском, отколь возмоглися и пошли»). У раздзеле «О полоцкой свободности або Венеции» (назва паказальная сама па сабе) згадваюцца палачане, «которые волно себе пановали и жадной зверхности над собою не мели, тылко 30 мужов с посродку речи посполитой своей на поточные sprawy судей и сенаторов прекладали, а найболш за знаком звону великого, который в посрод места был завешеный, где все збиралися; там и о справах своих, и о потребах речи посполитое и держав своих радили, бо держали на той час землю Рускую сами мещане полоцкие и на килкадесять миль справуючи. Таковой ж на той час волности уживали псковяне, и новгородчаны великие...» [ПСРЛ 32:20].

Прывілеі на магдэбургскае права, граматы і іншыя дакументы кажуць аб уніфікацыі прававога становішча мяшчанскага саслоўя: «Мы, мещане места Могилевского, весь люд посполитый...»; «Били нам чолом бурмистры, радцы, лавники и все посполство,... места Волковыского»; «Бурмистром,... и всему посполству мест наших Могилевского и Оршанского»; «Бурмистром,... и все посполству... места нашего Могилевского»; «...и всему посполству мещаном места нашег(о) Пинского» і г. д. [Белоруссия в эпоху феодализма 1959: № 133, 136, 209; Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии 1988: № 113, 129 і інш.; Акты 1848:110; Акты 1851:7; Lietuvos Metrika 1994:191, 205, 227, 282, 290]. Уніфікацыя праў і прывілеяў гарадскога саслоўя абумовіла яго кансалідацыю, садейнічала разуменню адзінства інтарэсаў, мэтаў, задач. Яна жа ўмацавала самаідэнтыфікацыю беларускіх гараджан праз гарадскія этніконы (урбанімы): «палачане», «аршанцы», «магілёўцы», «віцебляне», «крычаўцы» і г. д. [Белоруссия в эпоху феодализма 1959: № 19, 20, 21; Белоруссия в эпоху феодализма 1960: № 54, 56, 65].

Усведамленне мяшчанскім саслоўем свайго адзінства, а таксама значнасці ў жыцці дзяржавы выступала адной з форм выяўлення нацыянальнай патрыятычнай самасвядомасці. Адзін з прыкладаў

такога роду ўтрымліваецца ў полацкай грамаце 1464 г. Палачане з гонарам заяўлялі, што іх горад «место словутное» і не саступае найбольш буйным гарадам таго часу: «а не есть нижшое во ч(е)сти и во всем ни Вилни, а ни Мариборка, а ни Кданьска» [Полоцкие грамоты 1977:220]. У пачатку XVI ст. беларускі Полацк уславіў і ўзвялічыў Францыск Скарына. Яркі прыклад гарадскога патрыятызму ў крыніцах наступнага стагоддзя ўтрымліваецца ў Магілёўскай хроніцы Т. Сурты [ПСРЛ 35:239–240; Марзалюк 1998:84–85]. Абапіраючыся на магдэбургскае права, апелюючы да гарантаных дзяржавай прывілеяў і «вольнасьцяў», беларускае мяшчанства паспяхова адстойвала не толькі сацыяльна-эканамічныя, але і рэлігійна-культурныя правы, што выразна выявілася ў дзейнасці праваслаўных братэрстваў, процідзейні уніі ў канцы XVI–XVII ст.

Адным з вызначальных этнастваральных фактараў стала складанне старабеларускай («рускай» у тэрміналогіі разгляданага часу) мовы. З сярэдзіны XV ст. пісьменнасць на беларускіх землях убагацілася рысамі, якія даюць падставы лінгвістам для сцверджанняў аб самастойнай літаратурнай беларускай мове са сваімі арфаграфічнымі, граматычнымі і лексічнымі асаблівасцямі [Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі 1984:365]. Паралельна існавала царкоўнаславянская («славенская») мова, але сфера яе ўжывання увесь час звужалася. Старабеларуская («руская») з'яўлялася дзяржаўнай мовай, на ёй складаліся прывілеі, граматы, іншыя палітыка-юрыдычныя акты, вялося справаводства ў магістратах і судах, ствараліся свецкія творы, у тым ліку помнікі летапісання. Дзяржаўны статус беларускай мовы быў замацаваны ў Статутах 1566 і 1588 гг. Прыкладна з сярэдзіны XVI ст., пасля Люблінскай уніі, у сувязі з паланізацыяй феадальнага саслоўя, збліжэннем «Літвы» і «Кароны» адбываецца паступовае звужэнне абшару выкарыстання беларускай мовы, інтэнсіўна ўкараняюцца польская і лацінская мовы. Выцясненне беларускай мовы абвастрала канфліктнасць грамадскага жыцця канца XVI–XVII ст., актуалізавала задачу захавання нацыянальнай культуры.

Сведчаннем ўзрастання нацыянальнай свядомасці стала з'яўленне ў першай палове XV ст. агульнадзяржаўнага летапісання («Летапісец вялікіх князёў літоўскіх», Беларуска-Літоўскі летапіс 1446 г.), якое актыўна развівалася ў XVI–XVII стст. («Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», «Хроніка Быхаўца», Баркулабаўскі летапіс, «Хроніка Літоўская і Жамойцкая», Магілёў-

ская хроніка). У выніку пашырэння міжнародных сувязей адбываецца актыўны культурны абмен з Захадам. Важную ролю ў стагнаўленні духоўнасці беларускага народа адыгрывала Біблія [Карский 1921:18–19; Франциск Скорина и его время 1990:256]. Яна з'яўлялася асновай светапогляду чалавека Сярэднявечча, крыніцай маральных норм, пэўных гуманістычных каштоўнасцей.

Утварэнне інтэграванай беларуска-ўкраінска-літоўскай дзяржавы прывяло да змен у палітаніміі беларусаў. Яна ўзбагацілася назвай «Літва» і асобнай тэрытарыяльна-дзяржаўнай саманазвай «Вялікае княства Літоўскае». Азначэнне «Літва», па меркаванні айчынных гісторыкаў, узнікае прыкладна ў XIII ст. на захадзе Беларусі ў дачыненні да тэрыторыі паміж Нёманам і Віліяй, дзе ўпершыню быў рэалізаваны канструктыўны славяна-балцкі сінтэз [Этнаграфія беларусаў 1989:53; Лыч, Навіцкі 1996:32]. У XIV–XV стст. па меры пашырэння тэрыторыі ВКЛ гэтая назва распаўсюджваецца на іншыя землі. У шырокім сэнсе палітонім «Літва» з'яўляўся скарачанай назвай дзяржавы, а ў вузкім тэрытарыяльна-гістарычным сэнсе пазначаў уласна літоўскія і заходнебеларускія землі. Падобная лакалізацыя была ўласціва і паняццю «літвіны».

У той жа час захаваліся як зямляцкія этніконы, так і традыцыйныя палітонімы і этнічныя саманазвы беларусаў – «Руская зямля», «Русь», «русіны», «рускія» і г. д. Так, дамова паміж Полацкам і Рыгай каля 1330 г. адносіць Полацк да «Руской землі» [Белоруссия в эпоху феодализма 1959:83]. Адзін з артыкулаў дамовы 1440 г. вялікага князя Казіміра з Вялікім Ноўгарадам загадваў: «А што моих людей: или литвин, или витбленин, или полочанин, или смолянин, или с иных наших Руских земель – тым путь чист изо все мои отчины: торговати им... по старыне» [Белоруссия в эпоху феодализма 1959:121]. Велікакняжацкая грамата 1434 г. прызначалася для «земляў наших Літвы і Русі», «як літоўцам, так і рускім» [Уния в документах 1997:71]. Дыферэнцыяцыя «Русі» («Рускай зямлі») і «Літвы» («Літоўскай зямлі») як Усходняй і Заходняй Беларусі даволі выразная ў Беларуска-Літоўскім летапісе 1446 г. Так, у Нікіфараўскім спісе за 1430 г. паведамляецца, што «Литва же посадиша великого князя Жидимонта Кестутьевича на великом княжении на Вилне и Троцех... И прииде Шьвитригаило на Польтес(к) и на Смолнеск, князи рускыи и боляре посадиша князя Шьвитригаила на великое княжение на Руское». Да «Літвы» летапіс адносіць таксама Гародню, Ашмяны, Крэва, Маладзечна, Заслаўль, Менск, да «Русі» – Мсціслаў, Віцебск, Смаленск і іншыя гарады [Уния

в документах 1997:71]. «Рускія» і роднасныя яму паняцці нараўне з асноўнай, этнічнай, нагрузкай выконвалі ролю канфесіонамаў, пазначалі прыналежнасць беларусаў да праваслаўя. Беларуска-літоўскія летапісы нават старажытных літоўскіх князёў, якія прынялі праваслаўнае веравызнанне, называюць «русінамі» [ПСРЛ 35:147, 195 і інш.]. У сферы дзяржаўнай, як адзначаў В. Ластоўскі, замацоўваецца імя «Літва», у той час як у сферы культурна-рэлігійнага жыцця – этнонім «Русь» [Ластоўскі 1926:138]. Завучы сябе «рускімі», беларусы ў той жа час адрознівалі сябе ад рускага насельніцтва Маскоўскай дзяржавы, мянуючы яго «Масквой», «масквіцянэмі» і г. д. [ПСРЛ 35:60, 61, 78, 109].

Такім чынам, на працягу Сярэднявечча складаліся перадумовы, закладваліся характэрныя рысы і асаблівасці нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. Яго вытокі ўзыходзяць да старажытна-рускага перыяду (X – першая палова XIII ст.), калі на тэрыторыі сучаснай Беларусі і перш за ўсё ў межах Полацкага княства фарміраваліся асаблівыя этнічныя прыкметы сацыяльна-эканамічнага ўкладу і рэлігійна-культурнага жыцця беларусаў. У аснове этнічнай самасвядомасці, якая пачынала нараджацца ў гэтыя часы, ляжала ўсведамленне агульнасці паходжання, мовы, рэлігіі. Важную этнакансалідуруючую і культурастваральную ролю адыграла распаўсюджванне хрысціянства, з якім прыходзяць кніга, пісьменнасць, новы светапогляд. У грамадскім і духоўна-культурным жыцці, самасвядомасці прысутнічаюць дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі: інтэграцыі і дыферэнцыяцыі. Першая заснаваная на ідэі этнічнай і рэлігійна-культурнай роднасці і супольнасці, звязана з памкненнем да захавання палітычнага адзінства Русі. Другая з’яўляецца вынікам зараджэння і развіцця рэгіянальна-этнічных асаблівасцей і спецыфікі, прагрэсуючага ментальнага і палітычнага адмежавання, што ў выніку абумовіла генезіс новых народнасцей – беларусаў, украінцаў і рускіх – з характэрнымі для іх самасвядомасцю і сацыяльна-палітычнымі ладам жыцця. Тэндэнцыя кансалідацыі выяўлялася ў самаідэнтыфікацыі, назвах «Русь», «зямля Руская», «русіны», «руская вера», «руская мова», «русічы», а дыферэнцыяцыі – у лакальна-тэрытарыяльных, зямляцкіх азначэннях, гарадскіх этніконах: «Полацкая зямля», «палачане», «смяляне», «віцебляне» і г. д. Канкрэтна-гістарычнымі кампанентамі нацыянальнай самасвядомасці беларусаў эпохі Кіева-Полацкай Русі з’яўляюцца: ідэя «агульнарускага» патрыятызму («Слова пра паход Ігаравы», «Аповесць мінулых гадоў» і інш.), якая трансфармавалася ў патрыятызм рэгіянальна-княжацкі, а на наступных этапах –

у нацыянальны; ідэя палітычнага сепаратызму (Усяслаў Полацкі і інш.), якая трансфармавалася ў ідэю палітычнага суверэнітэту; ідэя высокай духоўнасці (Еўфрасіння Полацкая, Кірыла Тураўскі і інш.), якая трансфармавалася ў ідэю каштоўнасці духоўнай культуры народа. Сцісла кажучы, падчас гістарычнай эвалюцыі патрыятызм агульны пераўтварыцца ў патрыятызм субэтнічны, мясцовы сепаратызм – у ідэю палітычнай незалежнасці, ідэя высокай хрысціянска-гуманістычнай духоўнасці – у ідэю каштоўнасці нацыянальнай культуры.

У пачатковы перыяд утварэння беларускай народнасці (другая палова XIII–XV ст.) у межах Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага здзяйсняўся інтэнсіўны працэс складвання сацыяльна-палітычных, культурных, рэлігійна-канфесійных перадумоў новай грамадзянска-этнічнай самасвядомасці. Для дадзенага гістарычнага этапу характэрна станаўленне ідэі рэлігійнай, палітычнай, этнічнай свабоды (вельікакняжацкія прывілеі шляхце і гараджанам), узнікненне дзяржаўна-палітычнай самасвядомасці, якая знаходзіла свой адбітак ў летапісах, сцвярджанне хрысціянскага светапогляду, зафіксаванага ў рэлігійна-царкоўнай літаратуры. Нараўне з традыцыйнай гісторыка-культурнай, этнічнай і канфесійнай самаідэнтыфікацыяй («Русь», «русiны» і падобныя з каранем «(-рус-)») фарміруецца асаблівая тэрытарыяльна-дзяржаўная саманазва «Літва», «Вялікае княства Літоўскае», узнікае палітонім «літвіны». У інтэграваным беларуска-ўкраінска-літоўскім дзяржаўным утварэнні паступова сцвярджаецца адносна ліберальны палітычны лад, рэлігійна-канфесійны плюралізм, ствараюцца асновы прававой феадальнай дзяржавы. Фарміруецца дэмакратычная сістэма гарадскога жыцця, заснаваная на традыцыях мясцовага самакіравання і нормах магдэбургскага права. Дамінуючае становішча займаюць беларуская культура і мова.

ЛІТАРАТУРА

й архив бібліотеки МГУ имени А.

Старостенко 1996 – Старостенко, В. В. Полемическая литература как источник изучения становления национального самосознания белорусов / В. В. Старостенко // Наш Радавод: матэрыялы міжнар. навук. канф. «Гістарычная памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII – XX стст.» Гродна, 3–5 ліпеня 1996 г. / пад рэд. Д. У. Карава. – Гродна, 1996. – Кн. 7. – С. 220–223.

Старостенко 1999 – Старостенко, В. В. Общественно-философская мысль и национальное самосознание белорусов XVI – XVII вв.: Очерки истории / В. В. Старостенко. – Могилев: МГУ им. А. А. Кулешова, 1999.

Старостенко 2001a – Старостенко, В. В. Сказание об Андрее Первозванном в отечественной мысли XI–XVII веков / В. В. Старостенко // Мінулая і сучасная гісторыя Магілёва: зборнік навуковых прац. – Магілёў, 2001.

Старостенко 2001b – Старостенко, В. В. Становление национального самосознания белорусов: этапы и основополагающие идеи (X – XVII вв.) / В. В. Старостенко. – Могилев: МГУ им. А. А. Кулешова, 2001.

Старостенко 2004 – Старостенко, В. В. Свобода мысли и свобода совести в Беларуси / В. В. Старостенко. – Могилев, 2004.

Старостенко 2004 – Старостенко, В. В. Свободомыслие и свобода совести в Беларуси: очерки истории / В. В. Старостенко. – Могилев, 2004.

Старостенко 2006 – Старостенко, В. В. Становление гуманистических идей в историософии отечественного Средневековья / В. В. Старостенко // Вес. Полоцкого гос. ун-та. Сер. А, гуманитарные науки. – 2006. – № 7.